

Wprowadzenie

- ¹ S. Byron, D. Rugoff, *Ballyhoo with a Harvard Education*, „Film Comment”, May–June 1975, Vol. 11, No. 3, s. 24.

Czechosłowacka Nowa Fala jest powszechnie uznawana za jeden z najważniejszych ruchów w kinie światowym od czasu włoskiego neorealizmu. W porównaniu z polskim kinem lat pięćdziesiątych czy węgierskim początku lat siedemdziesiątych XX wieku stanowiła bardziej powszechną i dłuższą przerwę w socrealizmie. O światowym znaczeniu tego ruchu świadczy seria nagród przyznanych na międzynarodowych festiwalach w latach sześćdziesiątych, a także krytyczny i komercyjny sukces na rynkach zachodnich, uwieńczony nagrodą Amerykańskiej Akademii Filmowej dla *Sklepu przy głównej ulicy* (*Obchod na korze*) w 1965 roku i *Pociągów pod specjalnym nadzorem* (*Ostře sledované vlaky*) w 1967 roku.

Po II wojnie światowej Czechosłowacja odniosła międzynarodowy sukces, kiedy *Syrena* (*Sírěna*) w reżyserii Karel Steklego otrzymała Grand Prix na festiwalu filmowym w Wenecji w 1947 roku. Jednak w latach pięćdziesiątych międzynarodową reputację czechosłowackiemu kinu zapewniały niemal wyłącznie animowane i kukielkowe filmy Jiříego Trnki i Karel Zemana. Osiągnięcie to nie powinno być jednak przeceniane, ponieważ było wyraźnie ograniczone do jednego obszaru produkcji. Pod koniec lat pięćdziesiątych nagrody zdobyły filmy Alfréda Radoka i Jiříego Weissa, ale nic nie zapowiadało niespodziewanego wysypu nagród w latach 1963–1964 dla Vojtěcha Jasnego, Věry Chytilovej, Zbynka Brynycha, Jána Kadára i Elmara Klosa oraz Miloša Formana. Filmy czechosłowackie dwukrotnie zdobywały Oscara dla najlepszego filmu zagranicznego oraz nadal spotykały się z uznaniem na międzynarodowych festiwalach aż do nagrody za reżyserię dla Jasnego za *Wszystkich dobrych rodaków* (*Všichni dobří rodáci*) w 1969 roku. Chociaż dostęp do niektórych z tych wyróżnionych filmów był ograniczony do specjalistycznej widowni, jurorów festiwalowych i członków środowiska filmowego, obrazy takie, jak *Sklep przy głównej ulicy*, *Pociągi pod specjalnym nadzorem*, *Czarny Piotruś* (*Černý Petr*, 1963), *Miłość blondynki* (*Lásky jedné plavovlásky*, 1965), swoją mieszanką „realistycznej” obserwacji, człowieczeństwa i humoru wzbudziły bezpośrednie zainteresowanie międzynarodowej publiczności.

Spekulacje na temat tego, co stałoby się z kinem czechosłowackim, gdyby w 1968 roku nie nastąpiła radziecka inwazja, są ryzykowne. Jak potoczyłaby się historia Europy? Trudno sobie jednak wyobrazić, by międzynarodowe zainteresowanie utrzymało się na tak wysokim poziomie jak w połowie lat sześćdziesiątych, nawet gdyby Czechosłowacja po 1968 roku nie powróciła do swojej wcześniejszej izolacji. W 1968 roku amerykański dystrybutor *Pociągów pod specjalnym nadzorem* zakończył działalność na pięciu filmach, wśród których znalazł się *Piąty jeździec Apokalipsy* (... a pátý jezdec je Strach, 1964) Brynycha i *O uroczystości i gościach* (*O slavnosti a hostech*, 1966) Jana Němca. Pomimo entuzjastycznych recenzji publiczność nie była już nimi zainteresowana¹. W rzeczywistości kilka ważnych czechosłowackich filmów dotarło na Zachód w latach 1968–1969, w tym *Wszyscy dobrzy*

rodacy oraz filmy Chytilovej, Juraja Jakubisko i Jaromila Jireša, spotykając się z uwagą krytyki. Spadek zainteresowania można uznać za część większych zmian w trendzie krytycznym, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Podobnie jak nowa jakość japońskiego i polskiego kina spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem pod koniec lat pięćdziesiątych, również nagle moda na film czechosłowacki w latach sześćdziesiątych zaczęła powoli zanikać.

Przemysł filmowy wyszedł cało z inwazji w 1968 roku, aż do reorganizacji w latach 1969–1970, kiedy to wprowadzono zakaz realizacji bądź przerwano prace nad co najmniej dziesięcioma nowymi filmami, co stanowiło jedną trzecią rocznej produkcji. Czarna lista była później rozszerzana wstecz, obejmując wiele znanych filmów z lat sześćdziesiątych. Wielokrotnie, jak w wypadku *Żartu* (*Žert*, 1968) Jaromila Jireša, będącego adaptacją powieści Milana Kundery, filmy wykreślano również z oficjalnej filmografii reżysera². Wiele znakomych obrazów, niemal nieznanymi publiczności, a co dopiero krytykom, wycofano z dystrybucji i pospiesznie usuwano z zachodnich wypożyczalni. Ostateczna czarna lista zawierała ponad sto filmów.

Nowa Fala i tendencje reformatorskie

Ograniczenie dostępności filmów Nowej Fali można w pełni zrozumieć jedynie w czechosłowackim kontekście. Międzynarodowy sukces nie opierał się jedynie na wywrotowych treściach, które mogłyby dostarczyć pożytki dla zachodniej antykomunistycznej propagandy. Wręcz przeciwnie, wolność ekspresji pozwoliła twórcom filmowym na przełamanie wizerunku Czechosłowacji, jaki utrwał się w czasie zimnej wojny. To nie czysty romantyzm skłonił Lindsaya Andersona do stwierdzenia, że warunki, w jakich powstawały filmy w Czechosłowacji, „spełniały wszelkie założenia ku temu, by stać się najlepszymi na świecie”, czy Ernsta Fishera do euforycznej obserwacji, że w czasie Praskiej Wiosny w 1968 roku Czechosłowacja była „krajem z najlepszymi warunkami do twórczości filmowej na świecie”³.

Rozwój kreatywności w przemyśle filmowym należy postrzegać jako jeden z aspektów szerszego fenomenu rozwoju idei w gospodarce, polityce, literaturze i sztuce, które składały się na czechosłowacki czas reform. Był to ruch, który doprowadził bezpośrednio do upadku reżimu Novotnego oraz wprowadzenia Programu Działań z kwietnia 1968 roku. Groźba narzucenia „socjalistycznej demokracji” w reżimie Europy Wschodniej oznaczała radykalny atak na „wiodącą rolę partii komunistycznej”, która – jak utrzymywał Karel Kosík – była eufemizmem dla „dominującej pozycji grupy posiadającej władzę”⁴. To raczej zagrożenie radzieckiego modelu sprawowania władzy, a nie groźba kontrewolucji doprowadziła do inwazji wojsk Układu Warszawskiego i do późniejszego zahamowania rozwoju Nowej Fali oraz innych form ekspresji twórczej.

Czechosłowacja była jednym z niewielu krajów Europy Wschodniej o długiej tradycji humanitarnej demokracji, a w okresie międzywojennym również demokracji w stylu zachodnim⁵. Reformatorzy czerpali z tych tradycji i doświadczeń podczas prób wprowadzenia modelu społeczeństwa, które w ich mniemaniu było społeczeństwem socjalistycznym. Z drugiej strony, Związek Radziecki niewątpliwie postrze-

² Dystrybutorzy odnotowywali je zazwyczaj w oficjalnych filmografiach, nawet jeśli ich do tego zniechęcano.

³ Lindsay Anderson cytowany przez A. Liehma [w wywiadzie z Janem Kadárem i Elmarem Klosem – przyp. red.] w *Closely Watched Films: The Czechoslovak Experience*, New York: International Arts and Science Press 1974, s. 413 [idem, *Filmy pod specjalnym nadzorem. Doświadczenie czechosłowackie*, przeł. A. Jagodziński, P. Krauze, T. Grabiński, „Film na Świecie” 2003, nr 404, s. 62 – przyp. red.]; Ernst Fisher cytowany przez Jiříego Pelikána, [w:] idem (ed.) *The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954*, London: Macdonald 1971, s. 320.

⁴ K. Kosík, *Our present crisis (extracts)*, „Literarní listy”, 11 April 1968, cyt. za: A. Oxley, A. Pravda and A. Ritchie, *Czechoslovakia: The Party and the People*, London: Allen Lane, The Penguin Press 1973, s. 112.

⁵ Geograficznie i kulturalnie Czechosłowacja leży w Europie Centralnej. Termin „Europa Wschodnia” oznacza tutaj pozycję polityczną kraju jako członka bloku wschodniego.

⁶ Alexander Dubček, 22 February 1968, cytowany przez P. Ello (ed.), *Dubček's Blueprint for Freedom: His original documents leading to the invasion of Czechoslovakia*, London: William Kimber 1969, s. 20.

⁷ *Standpoint of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia to the Letters of Five Communist and Workers' Parties*, [w:] P. Ello (ed.) *Dubček's Blueprint for Freedom...*, s. 327.

⁸ L. Pachmann, *Checkmate in Prague*, transl. by R. Brown, London: Faber 1975, s. 86. W jego ostatnim studium o Praskiej Wiośnie Kieran Williams sugeruje, że radzieckiej decyzji o inwazji towarzyszył brak zaufania wobec Dubčeka oraz „powtórzona przymoc nazewnicza w komunikowaniu się”. Zob. K. Williams, *The Prague Spring and Aftermath, 1968–1970*, Cambridge: Cambridge University Press 1997, s. 110.

⁹ V. Fišera, *Workers' Councils in Czechoslovakia 1968–1969: Documents*